

Date: 29th May-2025

SO‘Z KO‘CHMA MA‘NOLARINING IFODALANISHI - METAFORA,
METONIMIYA

Marhabo Abdullayeva

f.f.f.d, v.b. dotsent

Rahmatov Fahriddin Valijonovich

Oriental universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqola lug‘atdagi boshso‘zlarning ko‘chma (metaforik va metonimik) ma‘nolarini tarjima qilish masalalariga bag‘ishlanadi. Ko‘chma ma‘nolar tilning madaniy va semantik xususiyatlarini aks ettiradi, shu sababli ularni boshqa tilga o‘tkazishda lingvistik va madaniy to‘siqlar yuzaga keladi. Maqolada metafora va metonimiyaning lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi, tarjima jarayonidagi muammolar aniqlanadi va o‘zbek tilidan ingliz va rus tillariga tarjima qilish misollari keltiriladi. Ilmiy dalillar nufuzli manbalarga asoslanib, ko‘chma ma‘nolarni tarjima qilishda kontekst, madaniy moslashuv va semantik ekvivalentlikning ahamiyati ta’kidlanadi. Maqola tilshunoslik va tarjima nazariyasi sohasidagi tadqiqotchilar uchun mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: ko‘chma ma‘no, metafora, metonimiya, tarjima, boshso‘z, lingvomadaniyat, semantik ekvivalentlik.

Annotation: The article is dedicated to the issues of translating figurative (metaphorical and metonymic) meanings of headwords in dictionaries. Figurative meanings reflect the cultural and semantic characteristics of a language, which poses linguistic and cultural challenges in their translation into another language. The article analyzes the linguistic properties of metaphor and metonymy, identifies problems in the translation process, and provides examples of translations from Uzbek to English and Russian. Supported by scholarly evidence, the article emphasizes the importance of context, cultural adaptation, and semantic equivalence in translating figurative meanings. It is intended for researchers in linguistics and translation studies.

Keywords: figurative meaning, metaphor, metonymy, translation, headword, linguoculture, semantic equivalence.

Аннотация: Статья посвящена вопросам перевода переносных (метафорических и метонимических) значений заглавных слов в словарях. Переносные значения отражают культурные и семантические особенности языка, что создает лингвистические и культурные трудности при их переводе на другой язык. В статье анализируются лингвистические свойства метафоры и метонимии, выявляются проблемы в процессе перевода и приводятся примеры переводов с узбекского на английский и русский языки. На основе научных источников подчеркивается важность контекста, культурной адаптации и семантической эквивалентности при переводе переносных значений. Статья предназначена для исследователей в области лингвистики и теории перевода.

Ключевые слова: переносное значение, метафора, метонимия, перевод, заглавное слово, лингвокультура, семантическая эквивалентность.

Kirish

Lug'atdagi boshso'zlar tilning leksik boyligini aks ettiradi va ularning ma'nolari ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri yoki so'zma-so'z (literal) va ko'chma (figurative) ma'nolarga bo'linadi. Ko'chma ma'nolar, xususan, metafora va metonimiya, tilning obrazli ifoda vositalari sifatida madaniy, ijtimoiy va psixologik omillarni o'zida mujassam etadi. Metafora bir so'zning ma'nosini boshqa so'z bilan o'xshashlik asosida uzatishni anglatadi, metonimiya esa yaqinlik yoki bog'lanish asosida ma'no ko'chirishni ifodalaydi¹. Bu xususiyatlar ko'chma ma'nolarni boshqa tilga tarjima qilishda jiddiy muammolar keltirib chiqaradi, chunki ularning semantikasi va madaniy konteksti har bir tilda o'ziga xosdir.

Tarjima jarayonida ko'chma ma'nolarni uzatish tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik sohasida muhim o'rin tutadi. O'zbek tilidagi ko'chma ma'nolar, masalan, "yurak" so'zining "sevgi" yoki "jasorat" ma'nosida ishlatilishi, ingliz yoki rus tilidagi ekvivalentlarni topishda madaniy farqlarni hisobga olishni talab qiladi. Ushbu maqola ko'chma ma'nolarining lingvistik xususiyatlarini tahlil qilish, tarjima muammolarini aniqlash va o'zbek tilidan ingliz va rus tillariga tarjima qilishda yuzaga keladigan masalalarni ilmiy asosda ko'rib chiqishga qaratilgan.

Ko'chma ma'nolar: metafora va metonimiyaning lingvistik xususiyatlari

Metafora va uning semantik tuzilishi. Metafora tilning eng muhim obrazli vositalaridan biri bo'lib, bir semantik maydondagi tushunchani boshqa maydonga o'xshashlik asosida ko'chirishni anglatadi. Masalan, o'zbek tilida "yulduz" so'zi to'g'ridan-to'g'ri ma'noda osmondagi yorug' jismlarni ifodalasa, ko'chma ma'noda "mashhur shaxs" yoki "qobiliyatli inson" ma'nosida ishlatiladi (masalan, "sahna yulduzi"). Metaforaning semantik tuzilishi ikki komponentdan iborat: asosiy ma'no (tenor) va yordamchi ma'no (vehicle), ular o'zaro bog'lanish orqali yangi semantik birlik hosil qiladi².

Metaforalar madaniy kontekstga qattiq bog'liqdir. O'zbek tilida "yurak" so'zining "jasorat" ma'nosida ishlatilishi (masalan, "yuragi katta") ingliz tilida "heart" so'zining "courage" ma'nosiga (masalan, "a big heart") yaqin bo'lsa-da, to'liq ekvivalentlikka erishish qiyin. Chunki o'zbek madaniyatida "yurak" ko'proq iroda va sevgi bilan bog'lansa, ingliz madaniyatida u ko'pincha rahm-shafqat yoki his-tuyg'u bilan assotsiatsiya qilinadi³.

Konseptual metafora nazariyasi mualliflari J. Lakoff va M. Jonson metaforalarni quyidagi uch guruhga ajratganlar:

1. Orientatsion (yo'nalish) metafora;
2. Ontologik metafora;

¹ Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

² Richards, I.A. (1936). *The Philosophy of Rhetoric*. Oxford: Oxford University Press.

³ Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Date: 29th May-2025

3. Struktural metafora.

Orientatsion metaforalari inson tafakkuridagi vizual tasavvurlar muayyan joy yoki yo'nalishga bog'liqligini anglatadi. J. Lakoff va M. Jonson bu turdagi metaforani quyidagicha izohlaydi: "Orientatsion metaforalar konseptsiyaga fazoviy yo'nalish beradi: masalan, HAPPY is UP – BAXT YUQORIGA."⁴ Olimlar baxt tushunchasini ifodalovchi quyidagi inglizcha iboralarni amerika diskursida keng uchraydigan konseptual metafora sifatida keltiradilar:

- I'm feeling up. – O'zimni juda baxtli his qilyapman. (so'zma-so'z: yuqoridaman)

- That boosted my spirits. – Bu ruhimni /ko'nglimni /kayfiyatimni ko'tardi.

Ushbu misollarda keltirilgan metaforik so'zlar inson tanloviga ko'ra ixtiyoriy emas, balki jismoniy va madaniy tajriba asosida tabiiy ravishda shakllanadi. Yo'nalish metaforalari ko'pincha "baland-past", "old-orqa", "yuqori-quyi", "markaziy-chekka", "ichki-tashqi", "chuqur-yuza" kabi qarama-qarshi juftlikdagi insoniy leksik birliklar bilan ifodalanadi. Ayrim emotsiyalar, tafakkur shakllari va tasvirlar aynan shu iboralar orqali yuzaga chiqadi. Bu yerda mazmun aniq fazoviy joylashuv emas, balki joy nomi yoki harakat yo'nalishi orqali ifodalanadi. Masalan, olimlar tomonidan keltirilgan quyidagi iboralarda pastlik semalari inson g'am-tashvishi yoki iztirobini ifodalaydi:

SAD IS DOWN – G'AM PASTGA:

- I'm feeling down. – Ko'nglim xira (so'zma-so'z: pastdaman).
- I'm depressed. – Ruhiiy tushkunlikdaman (so'zma-so'z: tushib ketganman).
- He's really low these days. – U hozirda juda tushkun (so'zma-so'z: juda pastda).
- I fell into a depression. – Depressiyaga tushib qoldim (so'zma-so'z: yiqildim).

Olimlar yo'nalish metaforalarini tavsiflash bilan birga, ularning har bir tilda shakllanishi turlicha bo'lishi mumkinligini ham ta'kidlaydi. Aynan shu holatda tajribaning metaforadan va taqqoslashdan farqli ekanligi seziladi. Olimlar metafora tajribaga asoslangan bo'lib, u alohida konsepsiya sifatida doimiy rivojlanayotganini qayd etadi. Sababi, biror atamani boshqa hodisaga ko'chirish jarayonida uzoq tarixiy tajriba, mantiqiy bog'liqlik va eng muhimi – aniq maqsad mavjud bo'ladi.

Ontologik metaforalar – bu konseptual metaforalarning yana bir turi bo'lib, ular abstrakt tushunchalarni mavjudlik holatiga o'tkazishga imkon beradi. Faoliyat turlari, hodisalar, his-tuyg'ular va fikrlar nomlari moddiy hodisalar sifatida ko'rinadi, bir holatdagi harakat nomi boshqa holatga ko'chiriladi. J. Lakoff va M. Jonson ontologik metaforalarni quyidagicha misollar orqali izohlaydi:

INFLATION IS AN ENTITY. – INFLYATSIYA BU – MAVJUDOT:

- Inflation is lowering our standard of living. – Inflatsiya bizning hayot darajamizni pasaytirmoqda.

⁴ Лакофф Джордж, Джонсон Марк. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. М.: Едиториал УРСС, 2004. с. 35.

Date: 29th May-2025

THE MIND IS A MACHINE. – AQL BU – MASHINA:

• We're still trying to grind out the solution to this equation. – Biz bu masalaning yechimini haligacha “ishlab chiqishga” harakat qilmoqdamiz.

• My mind just isn't operating today. – Bugun miyam ishlamayapti.

Shunday qilib, ontologik metaforalar hodisalar mohiyatini anglash, tushunish va ayniqsa muammoli vaziyatlarga javob berishda xizmat qiladi. Shu bilan birga, inson tafakkurida yangi tushunchalarni ifodalovchi metaforalar ham mavjud. Masalan: “bahs - urush”, “muhabbat - safar”, “mehnat - manba” kabi tushunchalar strukturaviy metaforalar manbaidir. Bu metaforalar yo‘nalish va ontologik metaforalardan o‘zining to‘liqligi bilan ajralib turadi. J. Lakoff va M. Jonson bu haqda shunday deydi: “Strukturaviy metaforalar oddiy yo‘nalish va ontologik metaforalarga qaraganda ancha ko‘p narsani amalga oshiradi: ular bizga bir murakkab va aniq strukturalangan tushuncha yordamida boshqa tushunchani shakllantirish imkonini beradi.”⁵

Shu sababli, strukturaviy metaforalar boshqa tushunchaning ma‘nosini inson tafakkurida mavjud bo‘lgan murakkab tizimli tushuncha orqali hosil qilishni bildiradi. Olimlar, bir tomondan, konseptual metafora nazariyasi orqali metafora tadqiqotining yangi bosqichini ochgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, metaforalash inson nutqining tabiiy hodisasi ekanligini isbotlashgan. Bu esa, o‘z navbatida, inson ongining yangi qatlamlarini kashf etishga xizmat qiladi. Shu bois, bu tushunchaning qamrovi tobora kengaymoqda.

Lakoff va Jonsonning nazariy qarashlari asosida metaforalar nafaqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan, balki kognitiv psixologiya, madaniy antropologiya va tarjimashunoslik sohalari bilan uyg‘unlashgan holatda yoritilgan. Yo‘nalish metaforalari orqali inson tanasi bilan bog‘liq tajribalarning tafakkurdagi ifodasi tushuntirilgan bo‘lsa, ontologik metaforalarda abstraktsiyani shaxslashtirish hodisasi aks etgan. Strukturaviy metaforalar esa – ko‘p qirrali va murakkab tushunchalarning idrokda modellashirilishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, boshqa olimlarning – V. S. Moskvina, S. V. Shikalov, G. N. Sklyarevskiy, N. D. Arutyunova kabi tadqiqotchilarning metafora turlari va ularning semantik, stilistik, funksional tahlillari ham keltirilgan. Bu klassifikatsiyalar kognitiv nazariyani yanada boyitib, uni tarjimashunoslikda amaliy qo‘llash uchun mustahkam zamin yaratadi.

Metaforani faqat til vositasi deb emas, balki inson ongining struktura qurish quroli sifatida ko‘rish konseptual metafora nazariyasining muhim yangiligidir.

Metonimiya va uning xususiyatlari

Metonimiya bir tushunchani boshqasi bilan yaqinlik, qo‘shnilik yoki bog‘lanish asosida ifodalashni anglatadi. Masalan, o‘zbek tilida “qozon” so‘zi to‘g‘ridan-to‘g‘ri idishni anglatga, ko‘chma ma‘noda “ovqat” yoki “taom” ma‘nosida ishlatiladi (masalan, “qozon qayna(t)moq”). Metonimiya metaforadan farqli o‘laraq, o‘xshashlikka emas, real bog‘lanishga asoslanadi⁶.

⁵ Лакофф Джордж, Джонсон Марк. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. М.: Едиториал УРСС, 2004. с. 98.

⁶ Panther, K.-U., & Radden, G. (1999). Metonymy in Language and Thought. Amsterdam: John Benjamins.

Date: 29th May-2025

Metonimiyaning tarjima-dagi muammosi uning madaniy va kontekstual xususiyatlarida yotadi. Masalan, o'zbek tilidagi "bosh" so'zining "rahbar" ma'nosida ishlatilishi (masalan, "jamo'a boshlig'i") rus tilida "голова" so'zining "rukovoditel'" ma'nosiga mos kelmaydi, chunki rus tilida "golova" bu ma'noda kam qo'llaniladi. Bunday hollarda tarjimon kontekstga qarab "leader" (*inglizcha*) yoki "руководитель" (*ruscha*) kabi umumiy ekvivalentlarni tanlashi kerak⁷.

Ko'chma ma'nolarni tarjima qilishdagi muammolar

Madaniy farqlar va kontekst. Ko'chma ma'nolarni tarjima qilishda asosiy muammo madaniy farqlardan kelib chiqadi. Har bir tilning ko'chma ma'nolari o'sha xalqning dunyoqarashi, tarixi va ijtimoiy tajribasiga bog'liq. Masalan, o'zbek tilidagi "ko'z" so'zining "nazar" yoki "e'tibor" ma'nosida ishlatilishi (masalan, "ko'z tegishi") ingliz tilida "evil eye" sifatida to'liq uzatilmaydi, chunki bu tushuncha ingliz madaniyatida kam uchraydi. Bunday hollarda tarjimon izohli tarjima yoki mos ekvivalent topishiga to'g'ri keladi⁸.

Kontekst ham muhim ahamiyatga ega.

Semantik ekvivalentlik va yo'qotishlar. Tarjimada semantik ekvivalentlikka erishish ko'chma ma'nolarni uzatishda asosiy maqsad hisoblanadi. Biroq, ko'chma ma'nolar madaniy va semantik jihatdan chuqur ildizlarga ega bo'lganligi sababli, to'liq ekvivalentlikka erishish har doim ham mumkin emas. Masalan, o'zbek tilidagi "tuz" so'zining "muhimlik" yoki "qadr" ma'nosida ishlatilishi (masalan, "tuzi yo'q") ingliz tilida "salt of the earth" yoki rus tilida "соль земли" kabi ifodalar bilan qisman ifodalanadi, lekin madaniy nuanslar yo'qoladi⁹.

Bunday yo'qotishlarni kamaytirish uchun tarjimonlar quyidagi strategiyalardan foydalanadi:

- **To'g'ridan-to'g'ri tarjima:** Agar ma'no boshqa tilda o'xshash ko'chma ma'no bilan uzatilsa (masalan, "yurak" – "heart" – "сердце").
- **Moslashuv tarjima:** Madaniy ekvivalent topish (masalan, "ko'z tegdi" – "was jinxed").
- **Izohli tarjima:** Ma'noni tushuntirish orqali uzatish (masalan, "tuzi yo'q" – "lacking value or significance").

O'zbek tilidan ingliz va rus tillariga tarjima misollari

Quyida o'zbek tilidagi ko'chma ma'nolar va ularning ingliz va rus tillariga tarjimasi keltiriladi:

1. **"Yurak" (metafora)**
 - O'zbekcha: "Uning yuragi katta" (jasoratli, iroda kuchi yuqori).
 - Inglizcha: "He has a big heart" (rahm-shafqatli yoki jasur).
 - Ruscha: "У него большое сердце." (katta yurakli, saxiy).

⁷ Mengliyev, B. (2008). O'zbek tilining leksikologiyasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Kutubxonasi.

⁸ Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. London: Prentice Hall.

⁹ Vinogradov, V.V. (2001). Leksikologiya i leksikografiya. Moskva: Nauka.

Date: 29th May-2025

• *Izoh:* Ingliz va rus tillaridagi ekvivalentlar o‘zbek tilidagi “iroda” ma‘nosini to‘liq uzatmaydi, chunki ular ko‘proq rahm-shafqatga yo‘naltirilgan.

2. **“Qozon”** (metonimiya)

• O‘zbekcha: “Qozon qaynayapti” (ovqat tayyorlanmoqda).

• Inglizcha: “The pot is simmering” (ovqat pishmoqda).

• Ruscha: “Кастрюля кипит.” (ovqat qaynamoqda).

• *Izoh:* Bu misolda metonimik ma‘no uch tilda ham saqlanadi, chunki “qozon” idish va ovqat tayyorlash jarayoni bilan bog‘liq.

3. **“Ko‘z”** (metafora)

• O‘zbekcha: “Ko‘z tegdi” (nazar tegdi).

• Inglizcha: “It was jinxed” yoki “The evil eye struck”.

• Ruscha: “Сглаз подействовал”

• *Izoh:* Ingliz tilida “evil eye” tushunchasi cheklangan kontekstda ishlatiladi, shuning uchun “jinxed” ko‘proq umumiy ekvivalent sifatida tanlanadi.

Ushbu misollar ko‘chma ma‘nolarni tarjima qilishda madaniy moslashuv va kontekstning muhimligini ko‘rsatadi¹⁰.

Tarjima strategiyalari va ularning samaradorligi. Ko‘chma ma‘nolarni tarjima qilishda quyidagi strategiyalar qo‘llaniladi:

• **Literal tarjima:** Agar ko‘chma ma‘no boshqa tilda o‘xshash obrazli ifoda bilan uzatilsa, bu usul samarali. Masalan, “bosh” so‘zining “rahbar” ma‘nosini ingliz tilida “head” (masalan, “head of the team”) sifatida tarjima qilish mumkin.

• **Parafraz:** Agar to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalent bo‘lmasa, ma‘no tushuntiriladi. Masalan, “tuzi yo‘q” – “lacking significance”.

• **Madaniy moslashuv:** Ma‘no boshqa tilning madaniy kontekstiga moslashtiriladi. Masalan, “ko‘z tegdi” – “was jinxed”.

Ushbu strategiyalarning samaradorligi tarjimonning lingvistik va madaniy kompetensiyasiga bog‘liq. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, madaniy moslashuv ko‘chma ma‘nolarni uzatishda eng muvaffaqiyatli usul hisoblanadi, chunki u maqsadli tilning madaniy xususiyatlarini hisobga oladi¹¹.

Xulosa

Lug‘atdagi boshso‘zlarning ko‘chma ma‘nolari tilning madaniy va semantik boyligini aks ettiradi, lekin ularni boshqa tilga tarjima qilish lingvistik va madaniy muammolarni keltirib chiqaradi. Metafora va metonimiya tilning obrazli vositalari sifatida kontekst va madaniy xususiyatlarga qattiq bog‘liqdir. O‘zbek tilidagi ko‘chma ma‘nolarni ingliz va rus tillariga tarjima qilishda semantik ekvivalentlikka erishish uchun kontekstni tahlil qilish, madaniy moslashuv va mos strategiyalarni qo‘llash zarur. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, tarjimonning lingvistik va madaniy bilimlari ko‘chma ma‘nolarni muvaffaqiyatli uzatishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Kelgusida o‘zbek tilidagi ko‘chma

¹⁰ Alimova, D. (2015). O‘zbek tilining frazeologiyasi. Toshkent: Fan va Texnologiya.

¹¹ Baker, M. (2011). In Other Words: A Coursebook on Translation. London: Routledge.

Date: 29th May-2025

maʼnolarni tarjima qilish boʻyicha frazeologik va etimologik lugʻatlar tuzish, shuningdek, komparativ tahlillarni kengaytirish sohani yanada rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Richards, I.A. (1936). *The Philosophy of Rhetoric*. Oxford: Oxford University Press.
3. Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Panther, K.-U., & Radden, G. (1999). *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam: John Benjamins.
5. Mengliyev, B. (2008). *Oʻzbek tilining leksikologiyasi*. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Kutubxonasi.
6. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. London: Prentice Hall.
7. Vinogradov, V.V. (2001). *Leksikologiya i leksikografiya*. Moskva: Nauka.
8. Alimova, D. (2015). *Oʻzbek tilining frazeologiyasi*. Toshkent: Fan va Texnologiya.
9. Baker, M. (2011). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.

